

2013-14 სასწავლო წლის საგეგმე არქეოლოგიური პრაქტიკის ანგარიში

თამარ მათიაშვილი
პრაქტიკის ხელმძღვანელი

2013-14 სასწავლო წელს საგეგმე არქეოლოგიური პრაქტიკა ჩატარდა ასპინძის მუნიციპალიტეტის სოფ. ჭობარეთში, „ადგილ სატიკნეზე“.

საკვლევი არქეოლოგიური ობიექტი აღმოჩნდა 2008 წლის თებერვალში ასპინძის მუნიციპალიტეტის სოფ. ზველის დასავლეთით და სოფ. ჭობარეთის ჩრდილოეთით 800-900 მეტრის დაშორებით, ორ მთას შორის უნაგირისებურად ჩაზნექილ, დატერასებული სამხრეთი კალთის მკვეთრად დახრილ მინდორზე, ზღვის დონიდან 1610-1620 მ. სიმაღლეზე – ე. წ. „სატიკნე გორი“ სამხრეთ კალთაზე, ასპინძა-ახალციხის მაგისტრალური გაზსადენის მე-14 და მე-15 კმ-ს შორის (კახიანი..., 2011: 33-46).

2009 წელს, „სატიკნე გორაზე“ საგეგმე სამუშაოები ჩაატარა საქართველოს ეროვნულმა მუზეუმმა, ხოლო 2011 წელს ერთობლივად საქართველოს ეროვნულმა მუზეუმმა და საფრანგეთის ნიცის უნივერსიტეტმა.

2009 წელს შესწავლილი იქნა ოთხი ნაგებობა-სახლის ნაშთი, თხუთმეტი სამეურნეო ორმო და ცხრა სამარხი. საცხოვრებელი სახლები ტერასულად განლაგებულ, ნახევრად მიწაში ჩადგმულ, წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის ნაგებობებს წარმოადგენენ. საშენ მასალად გამოყენებულია ბაზალტის მცირე ზომის ქვები. კედლები ნაგებია ცალპირად თიხის ხსნარზე. ზურგის კედელი ძირიდან ოდნავ დახრილ, ვულკანური წარმოშობის დედაქანს ეყრდნობა. შესწავლილი თხუთმეტი სამეურნეო ორმოდან უმეტესობას ჭრილში მსხლისებური ფორმა აქვს. გვხვდება ცილინდრული ფორმის ორმოებიც. ორმოები შევსებული იყო ნაცროვან-ნახშიროვანი ფენით, კერამიკის ნატეხებით და საქონლის ძვლის ფრაგმენტებით. შესწავლილი სამარხებიდან შვიდი ბაზალტის ტეხილი ქვით აგებული აკლდამაა, ერთი სამეურნეო ორმოშია გამართული, ერთიც დერგსამარხია.

აკლდამები წარმოადგენს ბაზალტის სხვადასხვა ზომის, უსწორმასწორო ქვებით მშრალი წყობით ნაგებ სამარხებს,

რომლებიც გადახურული იყო ბაზალტის საშუალო და მოზრდილი ფილებით, რომლებიც ხის მოკლე ძელებს ეყრდნობოდა. სამარხს აღმოსავლეთ ან დასავლეთ კედელში საგანგებოდ ჩადგმული ჰქონდა მოზრდილი ქვის ფილა, რომელიც სავარაუდოდ „კარის“ ფუნქციას ასრულებდა. აკლდამაში დაკრძალული იყო ერთი ან რამდენიმე მიცვალებული. მიცვალებულს კრძალავდნენ ხელფეხმოკეცილს, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, თავით აღმოსავლეთით, სამხრეთით ან ჩრდილოეთით. სამარხების ინვენტარი ღარიბულია, გვხვდება ერთი ან ორი თიხის ჭურჭელი და ძვლის კვირისტავები.

2011 წელს ნამოსახლარზე გაკეთდა ოთხი თხრილი და გაგრძელდა 2009 წელს დაწყებული ნაგებობის შესწავლა. თხრილებში დაფიქსირდა ქვის წყობის ნაშთები და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. გამოვლინდა მოვარდისფრო-მოშავო ფერის წვრილკენჭებმინარევიანი მიწის ფენა, რომელშიც შერეული იყო თიხის ჭურჭლის, უმეტესად უსახო ნატეხები და შინაური ცხოველების ძვლების ფრაგმენტები. ერთ-ერთ თხრილში გამოვლინდა სამი სამეურნეო ორმო და ნაცროვანი ფენა. ორმოებიდან საანალიზოდ აღებული იქნა ხის ნახშირი, პალეობოტანიკური და პალინოლოგიური სინჯები.

ნაგებობაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა სხვადასხვა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, მათ შორის, რელიეფური ორნამენტით შემკული, კერის სადგარის რამდენიმე ფრაგმენტი და ცხოველის მცირე ზომის სტილიზებული ქანდაკება.

2011 წლის აგვისტოში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის და საფრანგეთის ნიცის უნივერსიტეტის ერთობლივი პროექტის „წარსულის და თანამედროვე ბიომრავალფეროვნება“ ფარგლებში სოფელ ჭობარეთის ნამოსახლარზე და სამაროვანზე მუშაობდა ქართველ და უცხოელ მეცნიერთა ჯგუფი. არქეოლოგიური და პალინოლოგიური კვლევა ჩატარდა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, დანარჩენი კვლევა: ფიტოლიტების ანალიზი, თესვებისა და ნაყოფების ანალიზი, ნახშირის ანალიზი, ძვლის იზოტოპური ანალიზი, ტრასოლოგიური, მიკროლითური და ფოტოლიტების ანალიზი და რადიოკარბონული დათარიღება შესრულდა საფრანგეთის ლაბორატორიებში. ერთი წლის ერთობლივი სამუშაოების შედეგები წარდგენილი იქნა საფრანგეთის მეოთხეული პერიოდის შემსწავლელი კომისიის სიმპოზიუმზე, რომელიც გაიმართა 2011 წლის აპრილში; მოხსენების სათაური იყო „საქართველოს

უძველესი დროის გარემოებები და საზოგადოება“, აღნიშნული მოხსენების თეზისები გამოქვეყნდა ფრანგულ ენაზე.

კომპლექსურმა კვლევამ აჩვენა, რომ მესხეთში მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს ზღვის დონიდან 1600 მეტრ სიმაღლეზე ითესებოდა ხორბლის და ქერის რამდენიმე ჯიში, რაც დამტკიცდა პალინოლოგიური, ფიტოლითური და თესლების ანალიზის შედეგად. ნახშირის კვლევამ აჩვენა, რომ ხის არქიტექტურულ კონსტრუქციებში გამოყენებული იყო ძირითადად ორი ხის მერქანი: მუხა და ნეკერჩხალი. საფრანგეთში ადამიანის ძვლების იზოტოპურმა კვლევამ დაადასტურა, რომ ჭობარელი მტკვარ-არაქსელი ადამიანის ძირითადი საკვები ცხოველური უნდა ყოფილიყო.

პალეოეკოლოგიური კვლევის მიხედვით, რომელიც ჩატარდა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალინოლოგიურ ლაბორატორიაში, დადგინდა, რომ ჭობარეთში მტკვარ-არაქსული კულტურის დროს სულ სხვა ტიპის ლანდშაფტი უნდა ყოფილიყო – ტყეში ცაცხვი, რცხილა, თელა და ლაფანი იზრდებოდა, რაც თბილი კლიმატური პირობების გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა. ადამიანი ინტენსიურ მიწათმოქმედებას მისდევდა – ითესებოდა რამდენიმე ჯიშის ხორბალი, ქერი, ღომი და ჭვავი, რაც სამეურნეო ორმოების გარდა, ხელსაფქვავის ორგანული ნაშთების ანალიზმაც დაადასტურა. ბაღებში გაშენებული ჰქონდათ კაკალი და თხილი, მისდევდნენ მევენახეობასაც. საკმაოდ მძლავრად იყო განვითარებული მესაქონლეობა, ამას ადასტურებს მცოხნელთა ნაკელის სოკოს სპორების არსებობა, პალეოზოოლოგ ო. ბენდუქიძის მიერ ჭობარეთის ნამოსახლარზე აკრეფილი და შესწავლილი პალეოზოოლოგიური მასალა, კერძოდ გამოიყო თხის, ცხვრის, ბატკნის, ძროხის, მოზვერის და დომბის ძვლები. მეცნიერთა ვარაუდით, ჭობარეთში მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდში მეფუტკრეობაც უნდა არსებულიყო. კლიმატური პირობები მკვეთრად განსხვავდებოდა დღევანდელისაგან. კლიმატი მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს გაცილებით თბილი და ნესტიანი იყო. ამ პირობებში სელიც მოჰყავდათ და ტექსტილის წარმოებაც კარგად იყო განვითარებული. მასალაში ნაპოვნია სელის გრეხილი და შეღებილი უამრავი ბოჭკო. არის კანაფის და შალის ტექსტილის ნაშთი (ყვავაძე..., 2011: 141-143).

რაც შეეხება ზოგადად, თუ როგორია მტკვარ-არაქსული კულტურის ქრონოლოგიური ჩარჩო და მისი გეოგრაფიული

გავრცელების არეალი, რაც მსოფლიო მეცნიერების დიდ ინტერესს იწვევს, არის ის, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა საქართველოში C14-ის დათარიღებით ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუახანებიდან იწყება და ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ მეოთხედამდე გრძელდება. მტკვარ-არაქსული კულტურის ადრეული ეტაპის ძეგლები, ძირითადად ამ ორ მდინარეს, მტკვარსა და არაქს შორისაა მოქცეული, ხოლო ფინალური ეტაპისათვის ეს კულტურა, აღმოსავლეთ ანატოლიის გავლით ლევანტის კორიდორამდე ჩადის (დღევანდელი სირია-ლიბანი-ისრაელის ტერიტორია).

ჭობარეთის ნამოსახლარი და სამაროვანი წინასწარული მონაცემების საფუძველზე მეცნიერების მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულითა და ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით.

ამრიგად, ძეგლის შესწავლის ისტორია ნათლად გვიჩვენებს მსოფლიო მეცნიერების დიდ დაინტერესებას საერთოდ მტკვარ-არაქსის კულტურისა და ამ შემთხვევაში ჭობარეთის ნასახლარზე და სამაროვანზე დაფიქსირებული მასალის ირგვლივ.

ჭობარეთში არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა 2009 და 2011 წლებში. 2009 წელს საველე სამუშაოები ჩაატარა საქართველოს ეროვნულმა მუზეუმმა, ხოლო 2011 წელს ერთობლივად საქართველოს ეროვნულმა მუზეუმმა და საფრანგეთის ნიცის უნივერსიტეტმა. 2012 წელს ამ ექსპედიციას შეუერთდა ავსტრალიის მელბურნის უნივერსიტეტი. ეროვნული მუზეუმიდან ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა არქეოლოგი კახა კახიანი, ხოლო მელბურნის უნივერსიტეტის წარმომადგენელი იყო პროფესორი ანტონიო საგონა.

2012 წელს ახალციხის სასწავლო უნივერსიტეტსა და ეროვნულ მუზეუმს შორის დადებული მემორანდუმის თანახმად, არქეოლოგიით დაინტერესებულ სტუდენტებს საშუალება მიეცათ გაეგლოთ საველე არქეოლოგიური პრაქტიკა.

2012 წელს საველე არქეოლოგიურ პრაქტიკაში მონაწილეობა მიიღეს: II კურსის სტუდენტებმა: ლაშა შავიძემ, მარეს ტაღახაძემ, დარეჯან დიასამიძემ, ილია ინასარიძემ, ჯაბა ლეკიშვილმა, ბექა ვაჭარიძემ; III კურსის სტუდენტებმა: ჩხიტუნძიე მარიკა, სოფიო ცუცქირიძემ; IV კურსის სტუდენტებმა: ირაკლი ასანიძემ, ია ცარციძემ.

არქეოლოგიური საველე პრაქტიკა დაიწყო 2012 წლის 4 ივნისს და მიმდინარეობდა ორი კვირის განმავლობაში. სტუდენტები დაესწრნენ და უშუალო მონაწილენი იყვნენ საკვლევი ველის დაგეგმარებისა: ველი დაიყო რამდენიმე უბნად და სტუდენტები განაწილდნენ ამ უბნებზე. „სატიკნე გორაზე“ სხვადასხვა პერიოდის არტეფაქტები იქნა აღმოჩენილი, კერძოდ გაგრძელდა წინა წლებში დაფიქსირებული ადრებრინჯაოს ხანის, მტკვარ-არაქსული პერიოდის ნასახლარის გათხრა და გორის თხემზე აღმოჩენილი შუასაუკუნეების ხანის შენობის კედლების პრეპარაცია, სადაც აგრეთვე აღმოჩნდა გვიან ბრინჯაოს ხანის ფენა, შესაბამისი მასალით.

სტუდენტები დაეუფლნენ პრეპარაციას, კვადრატის აზომვას, აქ აღმოჩენილი კერამიკის თუ ობსიდიანის აღწერა-ჩახატვას, ბაზაზე არსებული მასალის კამერალურ დამუშავებას და ფოტოფიქსაციას.

არქეოლოგიური პრაქტიკა გაგრძელდა მომდევნო 2013 წლის ზაფხულშიც. 2014 წელს ახალციხის სასწავლო სახელმწიფო უნივერსიტეტს სტატუსი შეეცვალა და ეწოდა სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ამასთან დაკავშირებით, საჭირო გახდა მემორანდუმის განახლება ეროვნულ მუზეუმთან. განახლებული მემორანდუმის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა 2013-14 სასწავლო წელს არქეოლოგიური საველე პრაქტიკის განხორციელება, რომელიც არა მარტო ძეგლზე მუშაობას ითვალისწინებდა, არამედ ჭობარეთის, ზველის, მუსხის მიმდებარე ტერიტორიის დაზვერვასა და ჯავახეთის ისტორიული ძეგლების მონახულებას.

XX ს-ის 70-80-იან წლებში არქეოლოგ ოთარ ღამბაშიძის ხელმძღვანელობით ზველის და მუსხის ტერიტორიაზე ჩატარდა დაზვერვითი და გათხრითი სამუშაოები.

სოფელ ზველის ადგილ გოხებში შესწავლილია ყორღანული სამარხები, სადაც აღმოჩენილია თიხის ჭურჭლის ნატეხები, ბრინჯაოს ხეიბები, დისკოსებურთავიანი საკინძი, სარდიონის მძივები და სხვა. სამარხები დათარიღებულია შუა ბრინჯაოს პერიოდის ბოლო ეტაპით. ადგილ „სამარხი ყანებში“ შესწავლილია მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდის ნამოსახლარის ფენები, რომელშიც აღმოჩენილია თიხის ჭურჭელი, ჭურჭლის ხუფები, კერის სადგრები და სხვა. „ადგილ რაბათში“ დაფიქსირებულია ძვ.წ. III ათასწლეულის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარი სხვადასხვა კერამიკული

მასალით და გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის ნაშთებით. „ადგილ საყდრის ყანებში“ შესწავლილია ყორღანები, სადაც აღმოჩენილია როგორც ინჰუმაციური, ასევე კრემაციული, ინდივიდუალური და კოლექტიური სამარხები, სადაც დაფიქსირებულია და ნაპოვნია მრავალფეროვანი ბრინჯაოსა და თიხის ინვენტარი. „ადგილ კოშკებში“ გათხრილია ყორღანული სამარხი, რომელიც დათარიღებულია შუა ბრინჯაოდან გვიან ბრინჯაოზე გარდამავალი ხანით (კვირკველია, 2009: 34).

სოფელ მუსხის „ადგილ მაჭიხეთში“ გამოვლენილია ოთხკუთხა ნაგებობის ნაშთი, რომელიც დათარიღებულია შუა ბრინჯაოს ბოლო ხანებით. ამავე ადგილზე ნაპოვნია გვიანბრინჯაოს ხანის ცული. სკოლის ეზოსთან დაფიქსირებულია მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელი ნამოსახლარის ნაშთი. მთა „ფულას“ წვერზე აკრეფილია მტკვარ-არაქსული კერამიკის ფრაგმენტები და ა.შ. (კვირკველია, 2009: 33).

2013-14 სასწავლო წელს არქეოლოგიური საველე პრაქტიკა დაიწყო 31 ივნისს და გაგრძელდა 9 ივლისამდე. არქეოლოგიურ საველე პრაქტიკაში მონაწილეობა მიიღეს არქეოლოგიით დაინტერესებულმა სტუდენტებმა, კერძოდ ისტორიის, არქეოლოგიის (მინორ)-პროგრამის მეორე კურსის სტუდენტებმა: გიგა გიგაშვილმა, გიორგი ქუჭიშვილმა, ვასილ გელაშვილმა, თეონა ვაჭარიძემ, თამარ გელაშვილმა, თამარ მაისურაძემ.

აგრეთვე, ისტორიის პირველი კურსის სტუდენტებმა, რომლებმაც მაინორ პროგრამით აირჩიეს არქეოლოგია, მონაწილეობა მიიღეს საველე პრაქტიკაში, ესენი არიან: ნათია ზაზაძე, დიმიტრი თაბუნიძე, ნატო ნოზაძე, ამირან არაბიძე, ვიქტორია მინასიან (ვიქტორიას არქეოლოგია არ აურჩევია, მხოლოდ დაინტერესებულია არქეოლოგიით).

საველე პრაქტიკის პირველ დღეს სტუდენტები გაეცნენ ძეგლს, მუზეუმის თანამშრომლებს, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის უნივერსიტეტის სტუდენტებს, მეღბურნის უნივერსიტეტის არქეოლოგებს და სტუდენტებს. პრაქტიკის მონაწილეებს ძეგლის შესახებ ვრცელი ისტორია გააცნო არქეოლოგმა კახა კახიანმა, დაათვალიერეს ძეგლი, რომელიც რამდენიმე უბნად იყო დაყოფილი: I უბანი – წინა წლებში დაწყებული მტკვარ-არაქსული კულტურის ტერასული ტიპის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები, ნაგებობების ცენტრალურ ნაწილში კერა იყო გამართული, რომლის ირგვლივ, ყველა

შემთხვევაში თიხის ჭურჭლის მრავალსახეობა იყო აღმოჩენილი. აქვე აღმოჩნდა ლითონის ჩამოსასხმელი ტიგელი და ქვის საბეჭდავი, რომელიც კახა კახიანის წინასწარი ვარაუდით ხუთიათასი წლის წინ მესოპოტამიდან, კერძოდ ქალაქ ურუქიდან უნდა იყოს შემოტანილი. II უბანი – ველის დასავლეთ ნაწილში წინა წლებში გათხრილი ნაგებობების გვერდით (ეს ნაგებობები წელს დაკონსერვებული დაგვხვდა, ანუ მიწით იყო დაფარული) აღმოჩნდა სათავსო, სადაც ხორბლის ხელსაფქვავე ქვების აღების შემდეგ დაფიქსირდა სამარხი, სადაც მიცვალებული მოხრილ მდგომარეობაში იყო დაკრძალული. III უბანი – „სატიკნე გორის“ თხემზე ითხრება გვიან ანტიკური – ადრე შუასაუკუნეების ციტადელი და ნაგებობები, რომელთა ქვეშ გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები დაფიქსირდა. IV უბანი – ნამოსახლარის ქვევით, 100-150 მეტრის დაშორებით, სოფელ ჭობარეთის მიმართულებით, არქეოლოგთა მეოთხე ჯგუფი მუშაობდა ყორღანზე, რომლის გათხრაც წინა წელს იყო დაწყებული, და ბოლოს, V უბანი, რომელიც ჩვენს პირველკურსელებს მიანდეს გასათხრელად. ამ უბანზე გაზსადენის გაყვანის დროს მიწა იყო ჩავარდნილი და ჩანდა ორი ერთმანეთის საპირისპიროდ არსებული გვირაბი.

კახა კახიანს ამასთან დაკავშირებით ორი ვარაუდი ჰქონდა: 1. შესაძლოა აქ ყოფილიყო დარანი ან 2. რადგან ეს გვირაბები იყო „სატიკნე გორის“ ძირში, სადაც შუასაუკუნეების ციტადელი იყო აღმართული, შესაძლოა წყაროსთან დამაკავშირებელი გვირაბი ყოფილიყო ციტადელის ქვემოთ.

საველე პრაქტიკის მეორე დღეს სტუდენტები ამ უბნებზე განაწილდნენ, ხოლო მეორე კურსის სტუდენტი გიორგი ქუქჩიშვილი მივამაგრეთ პალეობიოლოგს ნიკოლოზ ვანიშვილს, რომელიც ჭობარეთის და ზველის მიდამოებში დაზვერვით სამუშაოს ასრულებდა, ეძებდა განამარხებულ ცხოველთა ძვლებს.

V უბანზე რამდენიმე დღის სამუშაოს შესრულების შემდეგ დადგინდა გეოლოგიური ჭრილი, ე.წ. რღვევა, რამაც სტუდენტებში დიდი გულისწყვეტა გამოიწვია. მაგრამ მათ მონდომებას უკვალოდ მაინც არ ჩაუვლია, ისწავლეს თანდათანობით მიწის ფენების აღება, რაც დამწყები არქეოლოგისათვის საჭირო გამოცდილებაა. სხვა უბნებზე სტუდენტები არქეოლოგების მითითებით დაეუფლნენ პრეპარაციას, აზომვებს, სინჯების აღებას, ფიქსაციას და ა.შ.

ველზე სამუშაო საათების შემდეგ ზველის რაბათს გავეცანით, დავათვალიერეთ მისი მიდამოები და, რაც მთავარია, რაბათის ტერიტორიაზე აგერიფეთ მტკვარ-არაქსული კულტურის დროინდელი კერამიკის ფრაგმენტები, რომლებიც წვიმის შედეგად მიმოფანტული იყო რაბათის ტერიტორიაზე.

კვირა დღეს, როდესაც არქეოლოგები ისვენებდნენ, გადავწყვიტეთ ფარანის ტბის მიდამოების მონახულება და შაორის ციხეზე ასვლა. შაორის ციხის მისადგომებთან აგერიფეთ დიდი რაოდენობით მთიდან ჩამორეცხილი ობსიდინის ფრაგმენტები. ციხის ფიქსაცია ვერ მოხერხდა წვიმიანი ამინდის გამო.

ლიტერატურა:

კახიანი, 2012 – კ. კახიანი, ვ. სადრაძე, ა. ორჯონიკიძე, ლ. ჯიბლაძე, მ. ძნელაძე, ე. დლიღვაშვილი, ჭობარეთის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე და სამაროვანზე 2009 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“, 20, თბ., 2012.

კვირკვია, 2009 – რ. კვირკვია, სამცხე-ჯავახეთის პრეისტორიული და კლასიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების რუკა, იბერია-კოლხეთი, 5, თბ., 2009.

დამბაშიძე... 2004 – ოთ. დამბაშიძე, ირ. დამბაშიძე, რ. კვირკვია, დ. კვიციანიძე, მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1989-1991 წწ. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში, თბ., 2004.

ყვავაძე... 2011 – Квавадзе Э., Кахиани К., Битадзе Л., Палеоэкологические условия Самцхе-Джавахети в первой половине III тысячелетия до н. э. по палинологическим данным археологического материала – Международная научная конференция «Археология этнология фольклористика Кавказа », ТБ., 2011.